

Film och historia i klassrummet

ULF ZANDER*

Lunds universitet

Maria Deldén, *Perspektiv på historiefilmlitteracitet: En didaktisk studie av gymnasieelevers historiska och emotionella meningsskapande i mötet med spelfilm* (Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet 2017). 245 s.

Studiens syfte

Att flertalet får sig historia till livs via andra kanaler än vetenskapliga böcker och artiklar har stått klart sedan länge. Likaså att populärhistoria i ord och bild mestadels svarar mot andra behov och har andra kännetecken än den historia som förmedlas vid universitet och högskolor. Denna insikt har sakta men säkert fått fotfäste i historiedidaktisk forskning, oavsett om den varit inriktad på analyser av samhället i stort eller skolans historieundervisning. Maria Deldéns *Perspektiv på historiefilmlitteracitet* är ett av de senaste bidragen till denna forskning. Hennes doktorsavhandling i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning anknyter framför allt till den klassrumsnära historiedidaktiken. Hon önskar "utveckla ny kunskap om historiefilmlitteracitet genom en studie av den historiska spelfilmens didaktiska potential i en undervisningskontext" (s. 6). Denna syftesbeskrivning är emellertid problematisk då det dels är oklart vad som avses med "ny kunskap", dels genom att hon redan inledningsvis fastslår att spelfilmen har en didaktisk potential, men utan att närmare gå in på vari denna potential består eller hur den kan blottläggas i en vetenskaplig undersökning.

Vad som däremot står klart är att ett syfte med studien är att använda den historiska spelfilmen som ett pedagogiskt verktyg för att studera elevers reaktioner på rörliga bilder, med särskild tonvikt på hur de skapar mening och på vilka sätt, om några, som deras emotionella reaktioner på spelfilmer i historiska miljöer ges utrymme i utbildningen. Det sammansatta begreppet historiefilmlitteracitet beskrivs av Maria Deldén som en konkret metod

* Professor i historia; fakultetsopponent

som kan hjälpa både lärare och elever med att förstå filmens karakteristika och för att få redskap till att bättre kunna arbeta med spelfilm i historieundervisningen.

Film och historia

En uppfattning som har gjort sig gällande under lång tid bland historiker är att filmer i historiska miljöer bör spegla historiska händelser men att de sällan lyckas. Bland de som har forskat om film och historia har några menat att filmer i historiska miljöer blott och bart handlar om vad som präglar nuet, eller snarare inspelningstillfället. En vanligt förekommande variant utgår från att filmmakarna vill ge en bild av det förflutna, inte minst eftersom illusionen av att det är "som det egentligen var" ("based on" eller "inspired by") är kommersiellt gångbar, men till syvende och sist är det genrekrav och samtidens värderingar som styr utformningen av filmen.

Anmärkningsvärt nog är forskningsläget kring film och historia så gott som helt frånvarande i avhandlingen, men Maria Deldén återkommer vid flera tillfällen till skillnader mellan vad som är historiska sanningar respektive felaktigheter i historisk spelfilm samt vad som utmärker historisk trovärdighet i filmsammanhang (se till exempel s. 122, 137f., 148). I de empiriska kapitlen märks då och då en vilja att mer ingående diskutera relationen mellan film och historia och konstruktionsaspekten av de representationer som filmer *de facto* är. Diskussion är emellertid utspridd och emellanåt motsägelsefull.

Annorlunda uttryckt är ett grundläggande problem i Deldéns avhandling att hon vacklar mellan uppfattningen att filmer i historiska miljöer å ena sidan är präglade av en vilja att i ord och bild visa "hur det egentligen var" och utgångspunkten att sådana filmer, å den andra sidan, i grund och botten är konstruktioner. Kluvenheten märks i att Deldén resonerar om filmer som just konstruktioner men att hon också diskuterar vad som är "acceptabelt", det vill säga hur publiken bör förhålla sig till filmiska avvikelser från allmänt accepterade historievetenskapliga rön. Till exempel motsäger hon tanken på film som en representation då hon påstår att Steven Spielberg "avvikit" från den historiska sanningen i *Schindler's List* (s. 47). Att han återkommande deklarerat att han inte hade för avsikt att "bli en lärare bakom filmkameran" får inget gehör, vilket även märks vid ett av de fåtaliga tillfällen när andra än elever får komma till tals om de filmer som är uppe till diskussion. I anslutning till *Schindler's List* refereras i stort sett bara de som i samband med filmens premiär 1993 hade synpunkter på hur han inte gjorde rättvisa åt den vetenskapliga forskningen om Förrintelsen.

De definitioner som Maria Deldén gör inledningsvis vetter snarare åt historisk realism än filmisk konstruktion: "Spelfilmer med historiskt innehåll

gör bruk av historien för att återskapa det förflutna”, skriver hon på sidan 4. Fem sidor längre fram återfinns en definition som är minst lika problematisk. Med hänvisning till amerikanska historiedidaktiker påstår hon att "[s] om historisk källa kan den historiska spelfilmen betraktas både som primär- och sekundärkälla". Förvisso kan det finnas exempel på filmer som konkreta källor till vad som faktiskt har hänt, men det gäller inte spelfilmer av det slag som är uppe till diskussion i *Perspektiv på historiefilmlitteracitet*. Historiker använder inte, av goda skäl, *Gladiator* (Ridley Scott 2000) som en primärkälla för att hänvisa till hur det faktiskt var i romarriket under kejsar Commodus styre i det sena 100-talet e.Kr. Däremot kan samma film användas för att vetenskapligt analysera på vilka sätt som filmmakare anknyter till föreställningar om kejsartidens romarrike kring millennieskiftet.

En närliggande fråga som inte får något större utrymme är huruvida filmer som utspelar sig i "nuet", det vill säga anknyter till den tid som den är inspelad i, också ska definieras som historiska. När avhandlingens två samtidsorienterade filmer är uppe till diskussion återfinns i och för sig ett kortare resonemang om såväl John Fords filmatisering av John Steinbecks roman från 1939, *The Grapes of Wrath* (*Vredens druvor*, 1940) som Ang Lees *Brokeback Mountain* (2000) och huruvida de speglar rådande värderingar. I tidigare forskning återfinns utförliga resonemang om på vilka sätt som spelfilmer ger uttryck för tidsbundna föreställningar kring etnicitet, generation, genus och klass, men det är inte dylika argument som gör att Deldén väljer att klassa dem som historiska. I båda fallen ger hon upp tolkningsföreträdet då hon hänvisar till att det är de två lärare som hon har arbetet med som har valt att utnyttja dessa filmer i historieundervisningen.

Om Maria Deldén hade vinnlagt sig om en samlad, utförlig och fördjupad diskussion om relationen mellan film och historia hade hon en gång för alla kunnat klargöra att historia i rörliga bilder i allt väsentligt handlar om metaperspektiv på historien. Spelfilmer i historiska miljöer kan sägas vara historiebruk i rörliga bilder, och det är det enda de kan vara. En sådan slutsats hade bidragit till att klargöra att spelfilmer är bäst lämpade för att diskutera eftervärldens syn på de personer, händelser och processer som gestaltas på vita duken.

Teorier, begrepp och definitioner

Det förekommer många begrepp, teoretiska inspirationskällor och forskningslägen i Maria Deldéns avhandling. Förutom historiedidaktiska och pedagogiska förgrundsgestalter har hon hämtat inspiration från framför allt filmvetaren David Bordwell och historikern Robert Rosenstone. Den senare är något av en pionjär för den forskning som utgår från mötet mellan film och historia. Diskussioner om filmens kännetecken, hur rörliga

bilder konstrueras och vilka emotionella reaktioner som de väcker, präglar avhandlingen från början till slutet. Ett annat återkommande spörsmål är relationen mellan emotion och kognition.

I detta sammanhang resonerar Deldén kring kännetecknen för kognitiv filmteori och betydelsen av åskådarens aktiva roll vid filmtittande där emotion svarar mot sinnesrörelser och kognition mot intellektuella funktioner. Hon anknuter till ett antal forskningslägen, från historiedidaktisk klassrumsnära forskning till emotionellt estetiskt lärande. Särskild uppmärksamhet ägnar hon forskning om den historiska spelfilmen som didaktiskt verktyg och historiedidaktikers närmande till spelfilmen. Andra centrala forskningsområde är begreppet historisk empati samt emotionernas betydelse för lärande.

Maria Deldéns plädering för en ökad läskunnighet av filmer i skolans värld sammanfattas i det både bildligt och bokstavligt sammansatta begreppet historiefilmlitteracitet. Grunden står att finna i begreppet *literacy*, som har varit en startpunkt till att problematisera uppdelningen mellan läs- och skrivförståelse och andra, ofta mer praktiska tillvägagångssätt för att inhämta information och kommunicera på. Andra centrala begrepp som är förknippade med filmproduktion är *sujet*, *fabula*, *mise-en-scène*, klippning, kamerapositioner samt ljud- och ljusredigering. Dessutom utreder författaren vad som avses med meningsskapande och estetiska lärprocesser. Deldén resonerar även kring kännetecknen för kognitiv filmteori och betydelsen av åskådarens aktiva roll vid filmtittande.

På en generell nivå saknas diskussioner om huruvida de olika teorierna och begreppen är förenliga med varandra och hur de olika infallsvinklarna eventuellt kan sammanföras och operationaliseras i den konkreta undersökningen. Till exempel förblir det oklart vad som förenar respektive skiljer *literacy* å ena sidan och (historie)didaktik å den andra. Samma slags otydlighet utmärker diskussionerna om historiemedvetande och minne respektive historiemedvetande och historiekultur. I det senare fallet är det heller inte alltid klarlagt om när det kan tänkas vara frågan om en historiekultur eller flera historiekulturer. En annan oklarhet är att författaren pendlar mellan olika uppfattningar och emellanåt hävdar att individfixeringen på film leder till förenklingar, medan hon vid andra tillfällen menar att koncentrationen på enskilda människooöden är en fördel för att kunna förstå komplicerade historiska förlopp.

Historiedidaktikens normativa dilemman

Målsättningarna med historieundervisningen har skiftat över tid, men den har alltid syftat till att fostra elever. När historieundervisningen görs till föremål för en vetenskaplig analys finns ett potentiellt dilemma, eftersom

syftet med historieundervisningen per definition är av en annan karaktär än den vetenskapliga doktorsavhandlingen. I Maria Deldéns studie blir konflikten mellan undervisningens respektive avhandlingens syfte och funktioner allra tydligast när skolans styrdokument är uppe till diskussion. Som bland andra Fredrik Alvéen har påvisat utmärks inte minst skolans historieämne av motstridiga krav om att tillhandahålla såväl tradition som förnyelse, såväl närhet, empati och generaliserbarhet som kritisk distans och betoning av det historiskt unika. Detta slags spänningar utmärker både styrdokument och praktisk verksamhet, konstaterar Alvéen.¹

I *Perspektiv på historiefilmslitteracitet* återger Deldén formuleringar ur läro- och kursplaner som fastslår vad och hur elever ska uppnå kunskaper och betygs-kriterier utan att hon för någon kritisk diskussion om huruvida de olika momenten är kompatibla med varandra eller om målsättningarna är rimliga och relevanta. Den kritiskt skolade avhandlingsförfattaren ger med andra ord vika för skolans lärare, tillika tjänsteman, vars uppgift är att undervisa i enlighet med de officiella styrdokumentet.

En central fråga i avhandlingen är vad historisk empati kan bidra med, men också begreppets begränsningar. Maria Deldén introducerar olika slags varianter av historisk empati såsom *caring about* (eleverna får erkännande för att de intresserar sig för historia), *caring that* (empati som är sammanlänkad med moraliska värderingar), *caring for* (empati för människor i det förflutna genom identifikation, vilket bör innebära att det är dåtidens värderingar som sätts i centrum) och *caring to* (som är inriktat på ett framtidsorienterat agerande).

Med hänvisning till Keith Bartons och Linda Levstiks *Teaching History for the Common Good* menar Deldén att det handlar både om att förstå händelser i det förflutna ur de dåtida personernas synvinkel och att känna med dem, men utan att den kritiska dimensionen ger vika. Deldén noterar att dessa målsättningar ingalunda är enkla att förena och resonerar översiktligt kring några av de begränsningar och svårigheter som omgärdar historisk empati. Hon går emellertid inte i närkamp med frågan om huruvida det kan och bör handla om att uppamma känslor för människor i det förflutna eller ge redskap till att förstå de många gånger annorlunda villkor som har varit förhärskande före vår tid. Några frågor som inte ställs men som ändå pockar på svar är: När tar form över på bekostnad av innehåll? Vad händer med de aspekter av historien som inte gärna låter sig fångas på film, såsom de strukturella? Är historiskt meningsskapande detsamma som historisk kunskap och kompetens (för eleven)? Kan vi dra slutsatsen att eleverna har förstått historiska händelser om de reagerar känslomässigt på filmiska gestaltningar

1. Fredrik Alvéen, *Tänka rätt och tycka lämpligt: Historieämnet i skärningspunkten mellan att fostra kulturbärare och förbereda kulturbyggare* (Malmö 2017) s. 116–152, 203–207, 399–408.

av dessa händelser? Maria Deldén noterar (s. 120) det dilemma som uppstår när elevers starka emotionella upplevelser och värderande förhållningssätt kommer på kollisionkurs med en analytisk inställning till historieundervisningen, men frågan kvarstår om på vilka sätt som historisk empati kan förenas med ett analytisk-kritiskt förhållningssätt till det förflutna. Med andra ord: bidrar jakten på upplevelser och inlevelse till ökade svårigheter för elever att nå förståelse?

Historisk empati i mötet med historia på film

Maria Deldén diskuterar tämligen utförligt urvalskriterierna för de båda skolklasser som hon har följt. Det hade dock varit en fördel med fler reflektioner kring dels vad hennes närvaro innebar i klassrummen, dels vad eleverna hade med sig för kunskaper inför filmvisningarna. Om vi inte vet med vilka ingångsvärderna de sätter sig ner framför skärmen, är det svårt att dra slutsatser om i vad mån de tillgodogör sig nya kunskaper eller vad deras känslomässiga reaktioner grundar sig på.

I de empiriska avsnitten konstaterar Deldén vid flera tillfällen att det inte finns något givet samband mellan att elever reagerar på historia på film och att de har förstått varför det blev som det blev. En scen ur *Schindler's List* får exemplifiera resonemanget. I den uttrycker lägerkommandanten Amos Göth en tvetydig hållning till hushållerskan Helen. Å ena sidan är han attraherad av henne. Å andra sidan tar han avstånd från henne – och från den attraktion som han känner för henne – på grund av att hon är judinna. Spielberg utgår rimligen från att åskådarna känner till betydelsen av den antisemitism som styr Göths agerande. De reaktioner som eleverna yttrar i Deldéns studie påvisar att de uppenbarligen inte har denna insikt.

Därtill påminner ett flertal elevers kommentarer till de historiska händelser som de möter via filmmediet snarast om seriefiguren Obelix inställning till andra folkslag: "de är inte kloka." I flera fall har ungdomarna svårigheter att begripliggöra dåtidens människor, så som de framträder i rörliga bilder. Det saknas således inte exempel på elever som vittnar om att de efter en filmvisning absolut inte förstår gångna tiders föröware. Andra för allmängiltiga resonemang utan någon egentlig historisk bäring genom att konstatera att "krig är hemskt" eller gör andra uttalanden av likartad allmän karaktär. Några av de intressanta reaktionerna kommer från eleverna Jonathan och Martin. De uppvisar god kännedom om hur en film är konstruerad och på vilka sätt som historia företrädesvis bör gestaltas i rörliga bilder. Däremot talar de sällan eller aldrig om historisk empati. Kan vi dra någon slutsats därav? Är de allmänt filmintresserade eller har deras val av historiska filmer haft betydelse? Några svar ges inte i *Perspektiv på historiefilmslitteracitet* eftersom dessa "avvikelser" från mönstret inte tas i beaktande. Deldén drar

däremot återkommande slutsatsen att filmer kan fylla en viktig funktion i historieundervisningen, men att de måste kombineras med andra inslag. Vilka de bör vara klargör hon emellertid inte.

David Cesarani och Hayden White har utifrån delvis olika utgångspunkter konstaterat att det finns ett allvarligt dilemma när ny forskning om Förintelsen har svårt att göra sig gällande i relation till de etablerade föreställningar som dominerar offentligheten. Därtill har inte minst filmer med bred genomslagskraft bidragit, men de betonar även att det finns en rad andra faktorer, från politiskt gångbara uppfattningar till vittnesmål med stark närvarokänsla som tenderar att "övertrumfa" historievetenskapliga rön.² Om Maria Deldén konsekvent understrukit filmer i historiska miljöer som representationer – och därmed uttryck för både den syn på den historiska händelse eller epok som gestaltas på vita duken och för de värderingar som var rådande under tillkomstprocessen – hade Cesaranis och Whites varningsord varit mindre relevanta.

Som tidigare nämnts tillskriver Deldén inte sällan filmer som utspelar sig i gången tid sanningsanspråk; de bör underförstått visa "hur det egentligen var". Sistnämnda hållning är närliggande en av de många betydelser som tillskrivs begreppet historisk empati, eftersom eleverna bland annat uppmanas att identifiera sig med människor i det förflutna. Om filmer används som ett pedagogiskt hjälpmedel för att uppnå detta innebär det rimligen att det som förmedlas i dem blir en illustration av det förgångna. Att analysera de samtidsvärderingar som har format filmerna rimmar illa med den dåtidsorienterade innebörden av historisk empati. Måhända är ett problem att flertalet av de filmer som eleverna har tittat på har givna svar. Med facit i hand är det ofta en enkel match för ungdomarna att "välja rätt" genom att ansluta sig till en tydlig sensmoral som kommer till uttryck i filmerna. Det är antagligen ingen slump att Deldén sällan pratar i det traditionella motsatsparet sympati-antipati, utan i stället använder kombinationen empati-antipati.

Som framgått är *Perspektiv på historiefilmslitteracitet* långt ifrån en invändningsfri avhandling, men en fördel är att den väcker nya frågor kring vad historieundervisningen kan och bör göra. Deldén leder i bevis att behovet av att visa elever att historia kan förmedlas på många olika sätt i olika sammanhang är större än någonsin. Även om det finns många problem med de sätt som historisk empati och film i historiska miljöer kombineras på i hennes studie, kan den fungera som en utgångspunkt för vidare funderingar kring hur filmisk läskunnighet kan utvecklas och bidra till mer kvalificerad historieundervisning.

2. David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–49* (London 2016) s. xxv–xxx; Hayden White, *The Practical Past* (Evanston, Illinois 2014) s. 25–39.